

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.238316.1393>

Research Paper

Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan and the Developments of the Province of Khamseh (Zanjan) at the End of the Naseri Era

1. Hasan Rostami, 2. Masoud Bayat

1. PhD in the history of Iran after Islam, Department of History, Faculty of Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran (Corresponding Author), Email: rostami.h1210@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Islamic History and Civilization, Faculty of Humanities, University of Zanjan, Zanjan, Iran, Email: Masoud.bayat@znu.ac.ir

Received: 2025/01/09 PP 240-266 Accepted: 2025/02/12

Abstract

Amin al-Sultan, one of the prominent elites of the late Naseri era, had an important position in the creation and implementation of the policies and programs of the Qajar government. Due to Ibrahim Khan's important positions and relations with various groups of the khamseh, Amin al-Sultan, like his father, played a prominent role in the developments of this period. After his father's death and receiving important ministerial positions, he was an important and influential actor and pillar in Khamseh. In such a way, the events, role, and position of the important elements of this region at the end of the Naseri era did not seem possible without his interference and influence. Therefore, the present study, using a library approach and using the documents of public and private organizations, books and articles, in a descriptive-explanatory manner, while determining and examining the fundamental issues of the khamseh at the end of the Naseri era, deals with the question of what position and influence Amin al-Sultan had in the current issues of the khamseh province in this period? And what were the results of his policies and actions on different issues and classes? The claim of the first research emphasizes the tyranny of the Naseri period, which influenced all the goals and policies of Amin al-Sultan and other agents. Then, in the fields of economy, security, and politics, Amin al-Sultan decided to solve the challenges and address the current issues with relative respect to the demands of different groups and the interests and needs of the society and the government.

Keywords: Amin Al-Sultan, Khamseh, Rulers, Taxes, Grains, Mines.

Citation: Rostami, Hasan, and Masoud Bayat. 2025. *Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan and the Developments of the Province of Khamseh (Zanjan) at the End of the Naseri Era*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 18, no 1, PP 240-266.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The province of Khamseh (Zanjan) was always considered due to the presence of political, military, and religious elites in the body of the government and society of the Qajar period. In Zanjan, one of the influential courtiers and elders was often chosen to rule and sent to this province. In this province, despite its small area and small population, there were also suitable lands for the cultivation of cereals, and due to its proximity to the capital of Tehran and the capital of Tabriz, it was one of the main centers in solving the crises of famine and drought. During the Qajar period, the grain of this region was sent to other parts of the country many times to solve the famine and the challenges of drought years, and prevented many riots and unrest resulting from the shortage of grain. With the death of Mirza Ibrahim Khan Amin al-Sultan in 1300 AH, Mirza Ali Asghar Khan received the title of his father (Amin al-Sultan) and the decree of Nasser al-Din Shah Qajar, and after a while, he became the “Prime Minister” and then the title of “Chancellor”. The Amin-al-Sultan family had close relations with various groups in the province of Khamseh, including Mirza Ibrahim Khan’s guardianship over the Shahsevan tribe and the supervision of the work of the rulers of this region. Mirza Ali Asghar Khan, due to his important ministerial positions, was an important and influential actor and pillar in the economy, society, and politics of the province of Khamseh. In such a way, the events, role, and position of the important elements of this region at the end of the Nasser era did not seem possible without his interference and influence. Therefore, the present study deals with the question of what position and influence Amin al-Sultan had in the current issues of the Khamseh province in this period. Moreover, what were the results of his policies and actions on different issues and classes?

Materials and Methods

Sources of Historiography. So far, no independent research has been conducted on the life and times of Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan, and most of the research has relied on documents to present a part of the years of political life. Among the works that have been mentioned to some extent about the developments of the Khamseh province during the reign of Amin al-Sultan, the book “Letters to Naser al-Din Shah: A Collection of Petitions Containing the Shah’s Orders to Amin al-Sultan between the Years 1300-1303 AH” by Majid Abdamin from the publications of the Dr. Afshar Endowment Foundation in cooperation with Sokhan Publications can be mentioned. In this work, there are

a small number of correspondences between Amin al-Sultan and the political and military elites of the khamseh province on issues such as the army, the gold mine, and personal petitions, which is not a case study about the khamseh province, and from the content of some of the re-read letters, no conclusion can be drawn about Amin al-Sultan and the developments of the khamseh province in the late Naseri era. In the book "Memoirs of Ehtesham al-Saltaneh", by the efforts of Mohammad Mahdi Mousavi of Zavvar Publications, in the section related to the rule of Mirza Mahmud Ehtesham al-Saltaneh in Zanjan (1306-1309 AH), there are important points about the interference and role of Amin al-Sultan in the dismissal, appointments, and relations with different classes. Works such as "Memoirs of Etemad al-Saltaneh" and "Memoirs of Ain al-Saltaneh Salor" also dealt to some extent with some of Amin al-Sultan's policies, such as supporting and siding with Brigadier General Jahanshah Khan. Therefore, in the present study, which is different from the new documentary works and the narratives and memories of the past, the documents related to Khamseh Province in the period under discussion were first studied and investigated. It should be noted that these documents were used from the archives of public or private organizations and institutions. On the other hand, books and articles were discussed, reviewed, and notes taken. Then, the publications that were needed to answer the questions and ambiguities of the research were prepared and reviewed, and then the research topic was examined in a descriptive-explanatory manner and based on that, the questions and ambiguities raised were answered.

Result and Discussion

In the years contemporaneous with Amin al-Sultan's accession to power, the province of Khamseh was under the direct supervision and influence of the king and courtiers, due to the power of the khans, scholars, and the existence of powerful tribes. Mirza Ibrahim Khan Amin al-Sultan was the head of some of the prominent tribes of the region (Shahsevan) before his son Mirza Ali Asghar Khan came to power. In some cases, he also interfered in the current affairs of this region at the request and order of the Shah.

With the accession of Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan, the province of Khamseh came under his direct rule. Considering the current issues in this part of the country, which was located in the middle of the important cities of Tehran and Tabriz, Amin al-Sultan had a direct involvement in the current developments to advance the wishes and views of Nasser al-Din Shah Qajar.

In this regard, Amin al-Sultan's relations with the rulers of Zanjan were in line with the implementation of the policies of the court, reducing insecurity, increasing stability, and paying attention to the heads of dependent tribes such as Shahsevan. These needs were so important that even with the failure of Amin al-Hazrat, his brother in the government, Ehtesham al-Saltaneh was appointed to resolve the disturbances. Due to the proximity of some rulers to Naser al-Din Shah Qajar, the chancellor's hand in supervising and dealing with some issues was somewhat short, and it seems that the rulers of this period were directly under the supervision and command of the Shah. Amin al-Sultan's stubbornness and policies vis-à-vis some influential people and agents, it seems that to audit and implement the Shah's orders, they were accompanied by fines, arrests, and relatively accurate investigations, but the removal of some influential people and forgiveness and tolerance of mistakes, led to the abuse and increase of the authority of Khans such as Jahanshah Khan. Amin al-Sultan's policy of removing Jahanshah Khan had long-term consequences. So that with the death of Naser al-Din Shah Qajar and the gradual decline of the rule of the Qajar government in the Mozaffari period, and due to the economic policies of the Qajars in selling government lands to courtiers and those affiliated with the government, the power of Jahanshah Khan increased more than ever and different urban and rural classes were violated and harassed. Amin al-Sultan also took into account the king's wishes and opinions in matters such as taxation, auditing, and mineral exploration in areas such as Kavand and Tarom, and financial affairs took precedence over any demand, complaint, or need. The province of Khamseh was one of the centers for sending grain to different places, and with the coming to power of Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan, the grain of this region was often sent regularly. What can be counted as one of the obstacles to the export of Zanjan grain in the era of Amin al-Sultan was the wickedness and plunder of some of the Khans who, in the course of the dispute and conflict, in addition to plundering the livestock, looted the wheat available in the mills, and Amin al-Sultan in Tehran was faced with a shortage of bread, obstacles to the supply of grain, a lack of rainfall, and pestilence of crops. Due to the supervision and support of the chiefs of the Shahsevan tribe and the Khamseh Khans, Amin al-Sultan put pressure on them during the difficult years and lack of rainfall, and did not accept any excuse or excuse to transport the grain of the court to Tehran, Because the presence of grain contained the rebellion and rebellion and thus guaranteed the king's satisfaction. These pressures by the chancellor sometimes led to the looting

of the villagers' crops and the grievances of the subjects to Tehran, and the complaints did not conclude due to the relations of the agents with each other and the government's need for grain.

Conclusions

To eliminate insecurity, create social and economic stability, and increase tax revenues, which was closely linked to the goals and views of Naser al-Din Shah Qajar, Amin al-Sultan selected and sent rulers to Zanjan. Even to fulfill his needs, he dismissed Amin al-Hazrat, the elder brother, from the rule of Zanjan and chose Ehtesham al-Saltaneh as his successor. Attraction and repulsion in relations with influential people and some agents were among Amin al-Sultan's policies to advance his goals and desires and to satisfy the Qajar Shah. Amin al-Sultan's short-term policies were pursued by receiving taxes and sending grain to Tehran, with the aim of stability and security and preventing the people's rebellion and the Shah's dissatisfaction, but in the end, as the planner and executor of the court, he caused irreparable damage to the people of the region. In addition to disciplining and dealing with some important groups and individuals, with the removal of elites such as Jahanshah Khan Brigadier General, a new chapter was opened in the history of this region, which subsequently, due to the landowning policies of the Qajars in the sale of government lands to agents, in the years of the gradual decline of the power of the central government in the constitutional era and afterwards, caused abuses and abuses against the subordinate people. He did not have specific goals and plans for economic issues in the Khamseh region, and it seems that the security of the society and the Shah's satisfaction in pursuing and solving economic challenges were at the forefront of his efforts and demands.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.238316.1393>

مقاله پژوهشی

میرزا علی اصغر خان امین السلطان و تحولات ولایت خمسه (زنجان) در اواخر عصر ناصری

۱. حسن رستمی،^{id} ۲. مسعود بیات^{id}

۱. دانش آموخته دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران. (نویسنده مسئول)، رایانامه: Rostami.h1210@gmail.com

۲. دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران. رایانامه: Masoud.bayat@znu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰ صص ۲۴۰-۲۶۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

چکیده

میرزا علی اصغر خان امین السلطان از نخبگان برجسته اواخر عصر ناصری، جایگاه مهمی در ایجاد و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های حکومت قاجاریه داشت. با توجه به مناصب مهم و روابط میرزا ابراهیم خان با گروه‌های مختلف ولایت خمسه، امین السلطان به مانند پدرش نقش برجسته‌ای در تحولات این برهه ایفا کرد. او پس از مرگ پدر و دریافت مناصب مهم وزارت، بازیگردان و رکن مهم و تأثیرگذار در اقتصاد، جامعه و سیاست ولایت خمسه بود؛ به گونه‌ای که رخدادهای نقش و جایگاه عناصر مهم این منطقه در اواخر عصر ناصری، به دور از دخالت و نفوذ او ممکن به نظر نمی‌رسید. پژوهش حاضر با رویکرد کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از اسناد سازمان‌های دولتی و خصوصی، کتاب‌ها و مقالات، با رویکرد توصیفی-تبیینی، ضمن تعیین و بررسی مسائل بنیادین و مهم ولایت خمسه در اواخر عصر ناصری، به این پرسش پرداخته است که امین السلطان در این دوره چه جایگاه و تأثیری در مسائل جاری ولایت خمسه داشت؟ و نتایج سیاست‌ها و اقداماتش درباره مسائل و طبقات مختلف چه بود؟ مدعی نخستین پژوهش بر استبداد دوره ناصری تأکید دارد که تمامی اهداف و سیاست‌های امین السلطان و سایر کارگزاران را تحت تأثیر قرار داد. به عبارت دقیق‌تر، برآوردن نیازها، خواسته‌ها و امیال شاه، رکن اصلی و در مرحله نخست سیاست‌ها و برنامه‌های حکومتی در ولایت خمسه قرار داشت. امین السلطان سپس در حوزه‌های اقتصاد، امنیت و سیاست، با رعایت نسبی خواسته گروه‌های مختلف و صلاح و نیاز جامعه و دولت، تصمیم بر رفع چالش‌ها و رسیدگی به مسائل جاری گرفت. برکشیدن جهانشاهان سرتیپ و ریاست بر ایل افشار، از جمله سیاست‌های امین السلطان بود که بعدها در عصر مشروطه مصایب و دشواری‌های جدی برای مردم ایجاد کرد.

واژه‌های کلیدی: امین السلطان، خمسه، حاکمان، مالیات، غلات، معادن.

استاد: رستمی، حسن و مسعود بیات. ۱۴۰۴. میرزا علی اصغر خان امین السلطان و تحولات ولایت خمسه (زنجان) در اواخر عصر ناصری، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۲۴۰-۲۶۶.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

ولایت خمسه (زنجان) به دلیل وجود نخبگان سیاسی، نظامی و مذهبی در بدنه دولت و جامعه دوره قاجار، همواره مورد توجه بود. در زنجان غالباً یکی از درباریان صاحبفوذ به حکمرانی برگزیده می‌شد. در این ولایت به‌رغم وسعت اندک، زمینهای مستعدی برای کشت غلات وجود داشت و با توجه به نزدیکی به دارالخلافه تهران و دارالسلطنه تبریز، از مراکز اصلی در رفع بحران‌های قحطی و خشکسالی بود. با مرگ میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان در سال ۱۳۰۰ق، میرزا علی‌اصغرخان با دریافت لقب پدر (امین‌السلطان) و حکم ناصرالدین‌شاه، به جانشینی رسید و پس از مدتی به «وزارت اعظم» و سپس لقب «صدراعظمی» نائل آمد. خاندان امین‌السلطان روابط نزدیکی با گروه‌های مختلف در ولایت خمسه داشتند که سرپرستی میرزا ابراهیم‌خان بر ایل شاهسون، از آن جمله بود. میرزا علی‌اصغرخان با توجه به کسب مناصب مهم وزارتی، بازیگردان و رکن مهم و تأثیرگذار در اقتصاد، جامعه و سیاست ولایت خمسه بود؛ به گونه‌ای که رخدادها، نقش و جایگاه عناصر مهم این منطقه در اواخر عصر ناصری، به دور از دخالت و نفوذ او ممکن به نظر نمی‌رسید. بر این اساس، پژوهش حاضر به این سوال پرداخته است که امین‌السلطان در این دوره چه جایگاه و تأثیری در مسائل جاری ولایت خمسه داشت؟ و نتایج سیاست‌ها و اقداماتش درباره مسائل و طبقات مختلف چه بود؟

در منابع تاریخ‌نگاری، تاکنون پژوهشی مستقل از زندگی و زمانه میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان انجام نشده است و تحقیقات غالباً با تکیه بر اسناد، بخشی از سال‌های زندگی سیاسی را پیش کشیدند. برای مثال، کتاب *قتل اتابک و شانزده مقاله تحقیقی* نوشته جواد شیخ‌الاسلامی از انتشارات مؤسسه کیهان، کتاب *تلگرافات وزیراعظم ایران، امین‌السلطان* ثبت شده در اداره تلگرافی دولت علیه ایران؛ براساس نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم آیت‌الله بروجردی نشر مجمع ذخائر اسلامی و همچنین کتاب *مکاتبات و نامه‌های میرزا علی‌اصغرخان اتابک امین‌السلطان* با مظفرالدین‌شاه به کوشش سعاد پیرا و علی‌رضا نیک‌نژاد از انتشارات تاریخ ایران را می‌توان نام برد. در آثاری که تا حدودی به تحولات ولایت خمسه در دوره امین‌السلطان اشاره شده، کتاب *نامه‌هایی به ناصرالدین‌شاه؛ مجموعه‌ای از عرایض متضمن اوامر شاه به امین‌السلطان* میان سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۳ق به کوشش مجید عبدالمین از انتشارات بنیاد موقوفات دکتر افشار با همکاری نشر سخن را می‌توان نام برد. در این اثر، تعداد اندکی از مکاتبات امین‌السلطان و نخبگان سیاسی و نظامی ولایت خمسه درباره مسائلی نظیر قشون، معدن طلا و عرایض شخصی وجود دارد که کتاب، مطالعه موردی درباره ولایت خمسه نیست و از محتوای تعدادی از نامه‌های بازخوانی شده نمی‌توان نتیجه‌ای درباره امین‌السلطان و تحولات ولایت خمسه در اواخر عصر ناصری به دست آورد.

در کتاب *خاطرات احتشام‌السلطنه* به کوشش محمد مهدی موسوی از انتشارات زوار، در بخش مربوط به حکمرانی میرزا محمود احتشام‌السلطنه در زنجان (۱۳۰۶-۱۳۰۹ ق)، نکات مهمی دربارهٔ دخالت‌ها و نقش امین‌السلطان در عزل و نصب‌ها و روابط با طبقات مختلف وجود دارد. آثاری نظیر *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه* و *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه سالور* نیز تا حدودی به برخی سیاست‌های امین‌السلطان، مانند حمایت و جانب‌داری از جهان‌شاه‌خان سرتیپ پرداخته‌اند. بنابراین پژوهش حاضر متفاوت با آثار اسنادی جدید و روایت‌ها و خاطرات گذشته، با مطالعه موردی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، مقالات و اسناد سازمان‌های دولتی و خصوصی، با رویکرد توصیفی-تبیینی موضوع را بررسی کرده است.

۱. زندگی و زمانهٔ میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان

میرزا علی‌اصغر خان فرزند ابراهیم خان امین‌السلطان، در سال ۱۲۷۴ ق. متولد شد و از سال‌های دوره کودکی (۱۲۸۰ ق) به کارهای دیوانی و دولتی پرداخت. سال ۱۳۰۰ ق، پس از فوت پدرش به جانشینی برگزیده شد و از ناصرالدین‌شاه قاجار لقب «امین‌السلطان» را دریافت کرد (اعظام قدسی، ۱۳۴۲: ۱۵۸). در این برهه، به عقیدهٔ امین‌الدوله که از مخالفان امین‌السلطان بود، «درس‌های مشیرالدوله در دماغ امین‌السلطان تخم بلندپروازی را کاشت و برای پیشرفت کار با تهمت و افتراء، هر کس را در پیش شاه زشت کرد و پیوندی که با امینه اقدس داشت، فضل و کفایت غیرواقع او در ذهن شاه راسخ شد» (امین‌الدوله، ۱۳۷۰: ۱۱۰-۱۰۹). امین‌السلطان بعد از مرگ میرزا یوسف مستوفی‌الممالک (جناب آقا) در سال ۱۳۰۳ ق، به وزارت داخله انتخاب شد و به تدریج با در اختیار گرفتن امور، به سمت «وزارت اعظم» رسید. پنج سال بعد، با فرمان ناصرالدین‌شاه قاجار در ماه رجب ۱۳۱۰، لقب «صدراعظم» را دریافت کرد (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۱: ۱، ۱۳؛ اعظام قدسی، ۱۳۴۲: ۱۵۸؛ چرچیل، ۱۳۶۹: ۱۴-۱۵؛ سالور، ۱۳۷۴: ۵۱۱/۱). از چالش‌های امین‌السلطان در دورهٔ صدارت، مسئلهٔ تخفیف در مالیات نان و گوشت مردم بود که به‌رغم مقاومت‌های نخستین، مورد موافقت ناصرالدین‌شاه قاجار قرار گرفت (کاساکوفسکی، ۲۵۳۵: ۵۴-۵۵).

امین‌السلطان در اوایل دورهٔ مظفرالدین‌شاه قاجار به دولت روسیه نزدیک بود؛ به همین دلیل در جمادی‌الاول ۱۳۱۴ با فشار انگلیسی‌ها از صدارت عزل و به قم تبعید شد (بامداد، ۱۳۶۳: ۴۱۲/۲؛ فریدالملک، ۱۳۵۴: ۱۴۰-۱۴۱؛ سالور، ۱۳۷۴: ۱۱۰۰/۲). در سال‌های تبعید قم، برادرانش در فشار و سختی بودند و امین‌الدوله دشمن و رقیب اصلی، از هرگونه بی‌احترامی فروگذاری نکرد (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۹۹). امین‌السلطان پس از یک سال و سه ماه تبعید، با فشار روس‌ها در سال ۱۳۱۶ ق. دوباره به منصب صدارت رسید، اما در ادامه با درخواست وام از دولت روسیه به مبلغ ۵/۲۲ میلیون روبل، مسافرت

و ولخرجی با شاه در اروپا، بی کفایتی آصف‌الدوله حاکم تهران و مرگ مشکوک حکیم‌الملک در رشت که به باور عموم با دسیسه‌اش کشته شده بود، سرانجام از وزارت عزل شد (تقی اعزاز، ۱۳۳۸: ۲۸-۲۹؛ بامداد، ۱۳۶۳: ۴۱۵/۲). به‌رغم بیشتر منابع تاریخی که امین‌السلطان را به سفارت روسیه نزدیک نوشتند، به عقیده معزی «... نمی‌خواست از نوکری کردن به بیگانگان رشوه بگیرد و غیر حق به گروهی بخوراند» (معزی، ۱۳۷۹: ۲۲۸).

واپسین صدارت امین‌السلطان در دوره مظفرالدین‌شاه قاجار، تا ۲۲ جمادی‌الآخر ۱۳۲۱ به‌طول انجامید و در این سال با فشار انگلیسی‌ها، مخالفت مردم و تکفیر علمای نجف که او را عامل بحران و وابسته به روسیه می‌دانستند، برکنار شد (روزنامه ایران سلطانی، سه‌شنبه ۲۹ جمادی‌الثانی ۱۳۲۱: شماره ۱۳، ص ۲؛ بامداد، ۱۳۶۳: ۴۱۵/۲). امین‌السلطان پس از استعفا، به سیاحت ژاپن و اروپا رفت و چهار سال بعد با پیروزی جنبش مشروطه، به فرمان محمدعلی‌شاه قاجار، در اوایل ۱۳۲۵ق. مأمور تشکیل کابینه شد. به گفته مستشارالدوله صادق، هدف شاه از این کار برچیدن بساط مشروطه بود. غافل از اینکه امین‌السلطان در دوره سیاحت با مجامع آزادیخواه آشنا و معتقد به حکومت مشروطه شده بود، اما افراتیون چندان اعتقادی به این مسائل نداشتند و او را عامل جبهه استبداد می‌دانستند. درباره چرایی و چگونگی مرگ امین‌السلطان شایعات و آرای مختلفی وجود داشت؛ به‌طوری که علاوه بر دخالت و دست داشتن مجاهدان مشروطه، به دلیل گرایش به مجامع ضد استبدادی، دسیسه شاه و عوامل دربار را محتمل دانستند (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۷: ۳۶، ۳۷؛ معیر‌الممالک، ۱۳۶۱: ۲۰۷-۲۱۰؛ تقی‌زاده، ۱۳۶۸: ۳۴۱-۳۴۲).

۲. وضعیت ولایت خمسه (زنجان) در اواخر دوره ناصری

ولایت خمسه در دوره ناصری شامل شهر زنجان و بلوک‌های تابع بود. حاکمان اعزامی در دارالحکومه اقامت می‌کردند و نایبان با دستور دربار، پیشنهاد متنفذان محلی و با صلاحدید و دستورات حاکم، به مناطق مختلف اعزام می‌شدند. در این دوره، ولایت خمسه ۱۸ بلوک داشت و خوانین و علما در رأس گروه‌های اجتماعی بودند (سالور، ۱۳۷۴: ۱۴۹/۲؛ ساکما، ۲۶۱۲: ۲۱۰/۰). از بین طبقه علما، خاندان‌های موسوی، شیخ‌الاسلام و حسینی، ریاست دینی منطقه را برعهده داشتند. «مرادآقا میرزا سلیم» جد خاندان موسوی در دوره شاه‌هماسب صفوی، از آبادی «شاهکوفه» در حله عراق وارد ایران شد (موسوی زنجان، ۱۳۵۲: ۱۷۵؛ رستمی، ۱۴۰۳: ۸۰-۸۱). «میرزا ابوالقاسم مجتهد» و بعدها فرزندانش «میرزا ابوالمکارم»، «میرزا ابوطالب» و «میرزا ابوعبدالله»، از علمای برجسته زنجان بودند (موسوی میرزایی، ۱۳۲۶: ۴۲؛ احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۸۸). شیخ‌الاسلام‌ها به عنوان یکی دیگر از خاندانهای مهم شناخته می‌شدند. «ملاعلی» جد اعلای آنها، سال ۱۱۳۶ق. در نبرد با قوای عثمانی، نزدیک روستای قمچقای

کشته شد. در اواخر دوره ناصری، «شیخ‌الاسلام میرزا نصرالله دوم» از علمای برجسته منطقه بود (امینی نجفی، [بیتا]: ۳۸۶-۳۸۷؛ رضایی، ۱۳۹۸: ۱۳). بزرگان خاندان حسینی به عنوان امامان جمعه زنجان، علاوه بر تصدی بخشی از ریاست دینی، تولیت موقوفات ارزشمند مسجد جامع را نیز برعهده گرفتند. در عصر ناصری، میرزا عبدالواسع فرزند سید محمد سردانی، از رهبران مبارزه با فرقه‌های بابی و بهایی و میرزا ابوالفضائل، فرزندش به عنوان جانشین، در حال تکمیل تحصیلات حوزوی بود (اسناد خاندان حسینی زنجان، ۱۴۰۳). در این بین، «ملا علی قاریوزآبادی» و «ملا قربانعلی ارقینی» از علمای برجسته و صاحب محکمه، از مناطق مختلف وارد زنجان شدند (محمدحسن بن ملا قنبر، ۱۳۰۸: ۸-۹؛ زنجان، [بیتا]: ۵۷۲-۵۷۳؛ اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۳).

خاندان‌های زمین‌دار و نظامی نیز در میانه تحولات اجتماعی بودند. از نزدیک به دوهزار روستای ولایت خمسه در سال ۱۲۹۶ق، هشتصد تا نهصد روستا اربابی و خردهمالک بودند (لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۹۲؛ سالور، ۱۳۷۴: ۱۴۹۴/۲). از خاندانهای مهم زمین‌دار، ذوالفقاری و مظفری را می‌توان نام برد که ریاست قشون و بخشی از مسئولیت انجام مأموریت‌های نظامی را برعهده داشتند (رستمی، ۱۴۰۲: ۴۱-۴۲). در این برهه، ایل شاهسون با طوایف مهمی مثل افشار و دوبرن، در مناطق اطراف ولایت خمسه زندگی می‌کردند و نقش مهمی در تحولات جاری داشتند. «آقاخان خان دوبرن» و «جهانشاه خان افشار» به ترتیب از خوانین مهم دوبرن و افشار بودند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۲۷۰).

در سال‌های پیش از صدارت میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان، روابط میرزا ابراهیم خان با گروه‌های برجسته منطقه نزدیک بود (ساکما، ۲۹۷/۰۰۷۹۱۰؛ همان، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷). در این برهه، برخی امرای محلی در بلوکات ابهر و طارم، با توجه به ضعف تدریجی دولت و با وابستگی به نیروی ایلات و عشایر، غالباً نافرمانی می‌کردند. در این راستا می‌توان آقاخان، صادقخان، رضا طارمی و شمسبیگ را برشمرد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۱۰؛ همان، ۲۹۵/۷۹۳۰؛ همان، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷). در نواحی مرزی منطقه، غالباً درگیری بین اهالی گروس و ایل شاهسون وجود داشت و نزاع‌ها معمولاً با زخمی و کشته شدن دو طرف و آتش گرفتن قشلاقات به پایان می‌رسید (ساکما، ۲۵۰/۰۰۷۸۳۷). شرارت فرزندان رضاقلی که جزو سارقان خمسه بودند، موجب زحمت حاکمان بود. آنها روستایی خالصه در نزدیکی زرین‌آباد را با صد تومان مالیات سالانه و ۱۵۰ خروار جنس، به کلی خراب کردند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۱۰). در این بین، مأموران حکومت نیز اسباب دردسر بودند؛ به‌طوری که اهالی روستاهایی نظیر «سزنق» را اذیت می‌کردند. در زنجان نابسامانی‌ها وجود داشت. به گفته «میر بهاء‌الدین حسینی» از تجار و خیرین بزرگ منطقه، بابابیک و شیخ علی اسباب خرابی بودند. در میان ایلات نیز یوسف‌خان سرتیپ از رؤسای ایل افشار، خبر از شرارت و فساد برخی سواران و افراد داد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷).

تولید غلات و ارسال آن به مناطق مختلف، همواره مورد توجه کارگزاران قاجارها در ولایاتی نظیر خمسه بود. در زنجان غلات غالباً بعد از برآورد میزان و کیفیت و بسته به راه‌های مواصلاتی و حمل‌ونقل، قیمت‌گذاری و ارسال می‌شد. از مسائل مهم و جاری در ولایت خمسه، می‌توان کارسازی حقوق مأموران و قیمت‌های عادلانه برای رسیدگی حاکمان، مأموران و رؤسای ایلات را برشمرد (ساکما، ۱۳۷۸/۰۰۷۸۳۷). در این بین، اختکار و انبارش غله از سوی مأموران و کارگزاران دیوانی نظیر حاجیوزیر زنجانی، برای افزایش مقدار بها و انتظار برای رسیدن فصل گرما و خشکسالی‌ها، از موانع و چالش‌های مهم در ارسال غلات بود (ساکما، ۱۳۷۸/۰۰۷۸۳۷). قحطی هر ده سال یک بار اتفاق می‌افتاد. غالباً در یک ولایت قحطی وجود داشت و در ولایت دیگر فراوانی به چشم می‌خورد (سیف، ۱۳۹۹: ۲۳۲). این موانع و انبارش‌ها در حالی وجود داشت که مردم تبریز و نواحی اطراف در سال ۱۲۹۷ ق. از گرسنگی در فشار و سختی و در مقابل، اهالی زنجان به دلیل کمبود وسایل نقلیه و ناکامی در ارسال به‌موقع غلات و افزایش درآمد، ناخرسند بودند (روزنامه اختر، ۱۲۹۷ ق: ۶ ذی‌قعدة).

رسیدگی به اختلافات مالی رعیت ایلی و عشایری، میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان را با چالش‌های جدی مواجه کرد (ساکما، ۱۳۷۸/۰۰۷۸۳۷). این مسائل با توجه به برخی گزارش‌های نادرست کارگزاران به تهران، مشکلات را افزایش داد. در برخی تلگراف‌ها، مأموران دولتی در مقابل شکایت‌ها، به دفاع از عملکردشان می‌پرداختند (ساکما، ۱۳۷۹/۰۰۷۹۱۰). از فحواي نامه‌ها و مکاتبه‌ها بین حاکمانی مانند «الله‌قلی ایلخانی» و میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان، بیم و اضطراب ناشی از گزارش‌های نادرست بدگویان و سخنچینان وجود دارد و غالباً مخدومان را نسبت به «معطل نماندن امور» اطمینان خاطر می‌دادند (ساکما، ۱۳۷۹/۰۰۷۹۱۰).

پس از وفات میرزا ابراهیم‌خان، با توجه به سرپرستی ایلات شاهسون و مناصب وزارتی و صدارتی میرزا علی‌اصغر‌خان امین‌السلطان، ولایت خمسه تحت تأثیر سیاست‌ها و روابط صدراعظم نوظهور قاجارها قرار گرفت.

۳. حاکمان ولایت خمسه و امین‌السلطان

ناصرالدین‌شاه در سال‌های پیش از به قدرت رسیدن میرزا علی‌اصغر‌خان، برخی اختیارات حاکم زنجان را به ابراهیم‌خان امین‌السلطان سپرد تا امنیت و نظم را بازگرداند. شاه در این باره اجبار به رعیت را لغو و دستور رسیدگی به هرزگی برخی از ابهریها را صادر کرد (ساکما، ۱۳۷۹/۰۰۷۹۳۰). در سال‌های حکمرانی ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله بر منطقه خمسه، زمینه‌ها و علل خاصی برای تنش‌ها وجود نداشت. در نتیجه، ارتباط چندانی با امین‌السلطان برقرار نشد (محسن اردبیلی، ۱۳۹۶: ۳۶۷). در دوره حکمرانی کوتاه‌مدت

ناصرقلی خان امجدالدوله نیز رخداد خاصی در منطقه نیفتاد و پس از عزل او، حسینقلی مافی نظام‌السلطنه (سعدالملک) به حکمرانی رسید (حاجیوزیر زنجانی، ۱۳۸۹: ۱۸۲/۴-۱۸۳). به گفته سعدالملک، هنگام ورود به زنجان در ۸ رجب ۱۳۰۳، استقبال شایانی از او کردند و با دلگرمی مشغول رسیدگی به کارها شد (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). او پیشتر در شب ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۰۲، طی تلگرافی به امین‌السلطان، درباره تحویل منصب حکمرانی نوشت: «جمعه ۲۷ ربیع‌الثانی ۱۳۰۲، اول طلوع آفتاب عمیدالملک را خواستم، به حساب‌هایش تا امشب رسیدگی شود. به اصطبل و اسب‌های توپخانه رسیدگی کردم و طبقات مختلف را خواستم و مشغول احوالپرسی و آسوده کردن رعیت شدم». در ادامه، با توجه به پیگیری‌های امین‌السلطان درباره شرارت‌های آقاخان و زخمی شدن خان‌بابا، نسبت به بررسی موضوع و اعزام متهمان به تهران اطمینان داد. مانع دیگر در مقابل امین‌السلطان، کمبود غلات در دارالخلافه و ارسال به‌موقع از زنجان بود؛ که ارسال به‌موقع هزار خروار غلات را تضمین کرد (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). امین‌السلطان برخی مواقع با بررسی همه جوانب موضوع و آگاهی از موضوع شکایت‌ها و وساطت‌ها، بیشتر درخواست‌های حاکمان و سایر کارگزاران را می‌پذیرفت. شیخ‌الاسلام زنجان، برادر و فرزندش در موضوعی نامعلوم، با توجه به دستخط هشدار و عتاب امین‌السلطان، از زنجان بیرون رفتند و سرانجام با وساطت و درخواست‌های سعدالملک و امام‌جمعه ابهر عفو شدند (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). با وجود تلاش‌های سعدالملک حکمران وقت، جمعی از معمرین و معتمدین زنجانی نظیر یوسف‌میرزا، سید محسن، میر بهاء‌الدین، معین‌التجار، ملک‌التجار و سایرین در تاریخ ۱۲ جمادی‌الأول ۱۳۰۳ از سعدالملک شکایت کردند. این شکایت حدود یک ماه بعد، در ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۰۳ از سوی علمایی نظیر میرزا لطف‌الله، شیخ‌الاسلام، میرزا ابوعبدالله، آخوند ملاقریانعلی، شیخ صادق، وکیل‌الرعا و نقیب‌التجار تکرار شد، اما یک روز بعد با توجه به وخامت اوضاع، برخی علما که به نظر می‌رسد سعدالملک از آنان یاری خواسته بود، به حمایت برخاستند (ساکما، ۰۰۷۹۳۰/۲۹۵). با وجود این، شکایت‌ها ادامه داشت و دوباره برخی متنفذان خواستار رفع ظلم و تعدی حاکم شدند و از پیگیری‌های امین‌السلطان قدردانی کردند (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). به‌رغم تعداد قابل توجه شکایت‌های اهالی زنجان، سعدالملک در حکمرانی باقی ماند. سال ۱۳۰۴ ق. امین‌السلطان نسبت به صدور حکمی درباره یک دانگ روستای «حاجی ارش» متعلق به میرهادیت که در آن رعایت مقام میرزا ابی‌عبدالله نشده بود، از روحانی زنجانی پوزش خواست و خواستار پیگیری سعدالملک شد (اسناد خاندان موسوی زنجانی، ۱۴۰۱). در این سال مخبر روزنامه اختر، حکمرانی سعدالملک را به «خوش‌رفتاری و حسن سلوک با رعیت» توصیف کرد و این رویه را از حسن توجهات امین‌السلطان وزیر مالیه دانست (روزنامه اختر، چهارشنبه ۲۲ شوال ۱۳۰۴: شماره ۴۱، صص ۱۶، ۲۷).

با حکمرانی امین‌الحضرت برادر بزرگ امین‌السلطان در زنجان، اگرچه در نامه به برادر، «امور محال طارم را با وساطت ذوالفقارخان سرتیپ حل و فصل کرد و به مناقشات ابراهیم‌میرزا و محمدحسن‌خان رسیدگی کرد»، اما رفتار و منش نادرست با خوانین ایلات منطقه، به ارسال شکایت‌های متعدد انجامید. تلگراف زیر و جوابیه امین‌السلطان گویای این موضوع است:

«اداره تلگرافی دولت علیه ایران

از زنجان

حضور حضرت اجل اکرم آقای امین‌السلطان روحی فداه محرمانه عرض می‌شود محض احترام بعد از هشت ماه از طهران به امید خدمتگذاری زنجان آدمم خدمت حکمران رسیده بروم خانه جناب جلالتم‌آب امین‌الحضرت به حالاتی که مسبوق خاطر مبارک است بی‌جهت برای مرضیه خاطر حاجی میرزا اشرف و ذوالفقارخان خمسه آبروی چندین ساله خان‌زاد را در یک مجلس تماماً برداشت. از ایام مرحوم آقا طاب اله ثراه تا حال ده سال است این خان‌زاد نوکری حضرت اجل می‌کنم در این مدت همه را به صداقت خدمت کرده تحصیل آبرو نموده بودم یک کلمه از حضرت اجل کمالتفاتی و فحش ندیده‌ام. بعد از مفتضح شدن میان اهل زنجان مردن از این زندگی بهتر است تکلیف خان‌زاد این نبود که از دست برادر خود حضرت اجل شکایت نماید ولی بعد از مفتضح شدن در قوه خان‌زاد نیست در خمسه بتواند ایل منتظم نگاه دارد و سوار پادار کند. از امروز ایل و سوار را به هر کس می‌سپارید واگذار فرمایید خود خان‌زاد را هم مرخص فرمایید برود عتبات مدتی در آنجا دعاگویی عمر حضرت اجل مشغول بوده باشد.

جهانشاه

مهر [تلگرافخانه مبارکه]

حاشیه: استمالت شود که من سفارش تو را می‌نویسم آسوده باش و مشغول کارت باش (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۷۵).

با توجه به افزایش شکایت‌ها، پیش‌کشی، رشوه و نابسامانی امور که با می‌خوارگی امین‌الحضرت همراه بود، احتشام‌السلطنه از سوی امین‌السلطان به حکمرانی اعزام شد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۶۹-۷۰، ۷۶). او با توجه به سفارش امین‌السلطان، برای اصلاح امور حوزه حکومتی زنجان و کسب آبرو و اعتبار برای دولت، عازم مأموریت شده بود. احتشام‌السلطنه پس از رسیدگی به امور حکومتی، برخی احکام را با مشورت امین‌السلطان، دوباره تحقیق و بررسی کرد (احتشام‌السلطنه، همان، ۸۴، ۱۰۱). رسیدگی به انبارهای تفنگ زنجان، تعیین، ثبت و ارسال مساحت و جمعیت منطقه خمسه، از توصیه‌های

امین‌السلطان به احتشام‌السلطنه بود که با موفقیت به پایان رسید (ساکما، ۱۱۴/۰۰۶: ۲۹۵؛ اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳؛ روستایی، ۱۴۰۲: ۳-۴). امین‌السلطان در برخی از مسائل جزئی نیز درخواست رسیدگی و اعلام گزارش کرد؛ به‌طوری که دربارهٔ قتل پیرمردی در نزدیکی روستای قلوپس، خواستار پیگیری موضوع شد (ساکما، ۱۲۸۱/۰۲: ۲۹۶).

پس از عزل احتشام‌السلطنه، حاکمان ناموفقی نظیر احتشام‌الدوله و امجدالدوله، در ایجاد ثبات و امنیت ولایت خمه کاری از پیش نبردند؛ زیرا عده‌ای از آنان به شاه قاجار وابسته بودند و امین‌السلطان قادر به دخالت مستقیم در برخی مسائل نبود. از سوی دیگر، به دلیل سرپرستی ایالات مهم منطقه، در مقابل تعدی و ناامنی، اغماض و گذشت می‌کرد. به گفتهٔ شیخ ابراهیم زنجان، «چند نفر بودند از جوانی، ناصرالدین‌شاه اینها را برای قساوت و بی‌رحمی و خون‌خواری پرویده بود که بدتر از سگ و گرگ‌ها و پلنگ خونخوار بودند. یکی علاءالدوله نابکار، دیگری امیرخان سردار وجیه‌اله میرزای خونخوار بود که هم این و هم او حاکم خمه شدند و چه شقاوت‌ها و چپاول‌ها کردند» (زنجان، ۱۳۹۳: ۱۲۸؛ حاجیوزیر زنجان، ۱۳۸۹: ۴/۱۸۵-۱۸۶).

روابط امین‌السلطان با حاکمان زنجان در راستای اجرای سیاست‌های دربار، کاهش ناامنی و افزایش ثبات و توجه به رؤسای ایالات وابسته‌های نظیر شاهسون بود. این نیازها از آن رو مهم بود که حتی با ناکامی امین‌الحضرت برادرش در حکمرانی، احتشام‌السلطنه با هدف رفع نابسامانی‌ها جایگزین شد. با توجه به نزدیکی برخی حاکمان به ناصرالدین‌شاه قاجار، دست صدراعظم در نظارت و رسیدگی به برخی مسائل تا حدودی کوتاه بود و به نظر می‌رسد حاکمان این دوره به‌طور مستقیم زیر نظر و فرمان مستقیم شاه بودند.

۴. روابط با گروه‌ها و عناصر بانفوذ در خمه

در سال‌های نخستین ورود امین‌السلطان به مشاغل دولتی، بخشی از نظارت دقیق و رسیدگی به وضعیت مالیات کارگزاران ولایات، با توجه به سعایت‌ها و گزارش‌های افراد مختلف انجام می‌شد و وزیراعظم و سایر وزرا با توجه به این گزارش‌ها و با صلاح‌دید شاه تصمیم می‌گرفتند. حسین علی خمه‌ای از امرای قشون خمه، با توجه به دستور دولت، عمیدالملک حکمران گذشتهٔ زنجان را با چهار نفر از اطرافیان، در یک اطاق توقیف و درخواست تنخواه کرد (ساکما، ۱۲۸۳/۰۰۷: ۲۹۵). این نحوهٔ برخورد با کارگزاران در پایان مأموریت‌ها، نسبت به سایر گروه‌ها نیز وجود داشت؛ چنان‌که دربارهٔ مطالبه تنخواه از جوادخان و نافرمانی معین‌السلطنه نسبت پیگیری این موضوع، میرزا ابراهیم از مأموران دولت، دستور داد که: «۳۶۰۰ تومان و کثری را بدون کلام از معین‌السلطنه بگیرند که غیر از پرداخت وجه یا فرستادن میرزا جواد، راه سومی نیست» (عبدامین، ۱۳۹۷: ۹۸). در دوره حکمرانی سعدالملک بر زنجان، سخت‌گیری‌ها نسبت

به عمیدالملک دوباره شدت گرفت. او این بار در مقابل ۶۵۰۰ تومان تنخواه، محکوم به واگذاری ملک مرغوب به دیوان شد. عمیدالملک در بررسی مسائل مهم و پیچیده زمین‌داری نیز اسباب زحمت دولت بود؛ چنان‌که میرزا ابوطالب موسوی طی تلگرافی به تهران، سیاست‌های عمیدالملک نسبت به آقاخان طارمی و حاجی حسین در خلاصی ملک و محصول را نادرست دانست و خواستار رسیدگی موضوع از سوی مأموری بی‌غرض شد. سلیمان‌خان در دوره حکمرانی سعدالملک، از معترضان نسبت به عملکرد مأموران دولت بود. به عقیده سلیمان‌خان، هدف از احضار امیرنظام پاشاخان به تبریز و خلع موسی‌خان، خسارت و خانه خرابی رعیت بود که به‌رغم توصیه پادشاه، سودی نداشت. سلیمان‌خان از امین‌السلطان رفع ظلم و پناهندگی به خراسان را کرد. این نامه در ۴ شوال ۱۳۰۳ به طهران ارسال شد و چند ماه بعد سلیمان‌خان درگذشت و خواسته‌ها به نوعی بی‌نتیجه ماند و فقط درخواست سعدالملک در اعطای ۱۳۰ تومان در حق میرزا احمد فرزند سلیمان‌خان ثبت شد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷). روابط امین‌السلطان با سعدالملک حکمران و آقاخان مظفرالدوله رئیس قشون نزدیک بود؛ به‌طوری که در رفع مواجب سواران و مأموریت‌های اعزامی هماهنگ بودند. از سویی مأموران دولت در زنجان غالباً درباره نظم و امنیت اطمینان می‌دادند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۳۰). به نوشته یوسف‌میرزا قاجار از معمرین زنجان، «از زمان الحاق سرپرستی شاهسون و ادارات منطقه به امین‌السلطان و مأموریت سعدالملک در رسیدگی به امور، در هفده بلوک خمسه، خلق راحت و موقعش بی‌حاجب و دربان بود» (روزنامه اختر، چهارشنبه ۲۸ محرم ۱۳۰۴: شماره ۴، ص ۷).

یوسف‌میرزا قاجار به همراه میر بهاء‌الدین و سایر معتبران، ضمن شکایت نسبت به بازدید بی‌مأخذ مؤتمن‌السلطنه مأمور دولت، خواستار بازداری از سوی امین‌السلطان شدند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷). با توجه به افزایش دادخواهی‌ها و با هدف رضایت متنفذان و کاهش شکایات، امین‌السلطان با فراخوانی امین‌الحضرت برادر بزرگ‌تر، احتشام‌السلطنه را به حکمرانی انتخاب کرد. در این برهه، علاوه بر روابط نسبتاً نزدیک امین‌السلطان با تجار، به خواسته فرماندهان دنیایه نظیر یوزباشی سبزعلی‌بیگ، در مطالبه ۱۸۰۰ تومان پول مواجی از مظفرالدوله رسیدگی شد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۷۱، ۸۴؛ اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۳). امین‌السلطان درباره دیگر مسائل مالی، نظیر بدهی تجار و سایر اصناف که مهلت قانونی از دولت گرفته بودند، از احتشام‌السلطنه خواستار پیگیری موضوع بود. او طی دستوری نوشت: «معرض خانه و زندگی پدر آقابرگ نباشید و علی‌النقد ۴۵۰ تومان طلب او را از الهیارخان گرفته، بفرستید تا بعد خود آقابرگ که از رشت بیاید، مطالبه باقی از او شود» (ساکما، ۲۶۸/۰۰۶۱۴۱). در پاسخ به یک تلگراف از میرزا نصرالله شیخ‌الاسلام که نوشته بود «برخی مسائل ولایتی را کتباً و تلگرافاً نمی‌توان نوشت و موقوف به ملاقات حضوری است»، پاسخ داد «لازم به مسافرت و پیمودن عرض راه نیست و هر چه

هست با پست بنویسید، رسیدگی شود» (ساکما، ۰۰۷۸۷۵/۲۹۵).

با واگذاری بخش مهمی از زمین‌های خالصه به گروه‌های مختلف که برای رفع بحران‌های اقتصادی و پرداخت بدهی‌های روزافزون دولت و رونق و کشت انجام شد، بخش مهمی از کارگزاران به خرید زمین‌ها روی آوردند. در منطقهٔ خُسمه بسیاری از زمین‌های خالصه به فروش رفت و زمین‌دارانی نظیر «جهانشاه سرتیپ» تعداد زیادی از زمین‌ها و روستاها را خریدند. علاوه بر آن، با وفات میرزا ابراهیم‌خان، سرپرستی و ریاست شاهسون‌ها به امین‌السلطان رسید و جهانشاه‌خان و سایر متنفذان با حمایت‌ها و پشتیبانی‌ها، صاحب اعتبار و ثروت شدند. سال‌ها پیش از اقتدار جهانشاه‌خان در منطقهٔ خُسمه، چوب مفصلی در قیدار از کارگزاران خورد، اما به‌تدریج ترقی کرد (سالور، ۱۳۷۴: ۱۴۹۴/۲، ۱۵۲۷)؛ به‌طوری که سوار و پیادهٔ ایل افشار برای ایل‌بیگی جهانشاه‌خان، به‌تدریج از دستورات دولت برخاستند (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). مساعدت و همکاری امین‌السلطان با جهانشاه‌خان، با پیش‌کشی هزار تومان به شاه و دریافت یک قبضه شمشیر، راه را برای ایل‌بیگی و افزایش نفوذ و قدرت فراهم کرد (جهانشاهلو، ۱۳۹۹: ۱۲۱-۱۲۲). جهانشاه‌خان بعد از رسیدن به ایل‌بیگی، به‌تدریج دارای اقتدار و نفوذ شد. زمان حضور ناصرالدین‌شاه در زنجان برای عزیمت به فرنگ، امین‌السلطان با جملهٔ «فلانی، ایل افشار نان خانه و همه چیز من و میرزا موسی (پیشکار جهانشاه‌خان) مثل پدر من است. باید به این ایل خیلی مساعدت و حمایت و همراهی نمایی»، احتشام‌السلطنه حکمران وقت را ناراضی کرد (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۹۳-۹۴).

با آغاز حکمرانی عبدالعلی میرزا احتشام‌الدوله، امیرافشار با توجه به این حمایت‌ها، اسباب دردسر و بی‌آبرویی حاکم خُسمه شد. به‌گفتهٔ اعتمادالسلطنه، «امیرافشار شخصاً مرد دیوانه‌ای بود. در زیر حمایت این آقایان، معلوم است چه خواهد شد. یک ماه قبل از این تهران بود. به او نوشتند که زوجات در خُسمه فاسق دارد. به عجله از تهران سوار شده و به قلعه خود از دهات خُسمه می‌رود. بدون تحقیق مباشر درب خانه، قاپوچی و زنش را با دو کنیز می‌کشد. به حاکم زنجان احتشام‌الدوله حکم شد که با مظفرالملک سرتیپ دستگیرش نمایند. آنها هم خواستند علی‌الغفله جهانشاه‌خان را بگیرند. او مطلع شده، عده‌ای را جمع کرده، در خارج قلعه بنای جنگ را گذاشت. می‌گویند صد نفر از طرفین مقتول و مضروب شدند. گلوله به ران احتشام‌الدوله خورد و دستگیر شد. جهانشاه‌خان حاکم را چوب زده، به قلعه برد. بعد از صدمات زیاد به حاکم، آنچه از وزن سبک و قیمت سنگین بود، برداشت و فرار کرد». مقاومت امیرافشار مقابل حاکم خُسمه در روستای مزیدآباد که با هتک حرمت احتشام‌الدوله همراه بود، به دستور شاه برای بازداشتش انجامید، اما در ادامه با فرار از انزلی به روسیه، بست‌نشینی در خانهٔ میرزا جواد مجتهد تبریزی و سپس اصطبل دربار، در محرم ۱۳۱۱ به شفاعت شاه قاجار منتهی شد و دوباره ایل‌بیگی را در اختیار گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۸۲۰، ۸۳۰، ۸۶۵؛ قزوینی، ۱۳۵۳: ۲۸-۲۹؛ احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۲۸-۳۰).

جهانشاهلو، ۱۳۹۹: ۱۴۳).

سرسختی و سیاست‌های امین‌السلطان در مقابل برخی متنفذان و کارگزاران، به نظر می‌رسد در راستای حسابرسی و اجرای فرامین شاه با گرفتن جریمه، بازداشت و رسیدگی نسبتاً دقیق همراه بود، اما برکشیدن برخی متنفذان و گذشت و اغماض نسبت به خطاها، به سوءاستفاده و افزایش اقتدار خوانینی نظیر جهانشاه‌خان انجامید. سیاست امین‌السلطان در برکشیدن جهانشاه‌خان، تبعات درازمدتی داشت؛ به‌طوری که با مرگ ناصرالدین‌شاه قاجار و زوال تدریجی حاکمیت دولت قاجاریه در دوره مظفری و با توجه به سیاست‌های اقتصادی قاجارها در فروش زمین‌های خالصه به درباریان و وابستگان به دولت، بیش از پیش بر قدرت جهانشاه‌خان افزوده شد و طبقات مختلف شهری و روستایی مورد تعدی و آزار و اذیت قرار گرفتند (رستمی و قدیمی قیداری، ۱۴۰۳: ۷۵؛ رستمی و بیات، ۱۴۰۲: ۷۸-۸۰).

۵. ممیزی و مالیات ولایت خمرسه

مالیات و مسائل مربوط به آن، با توجه به شرایط و اوضاع جاری هر منطقه، از دیرباز مورد توجه دولت‌ها بود. قائم‌مقام فراهانی شیوه مالیات‌بندی در دوره قاجار را براساس «بنه» برقرار کرد. ترتیب دادن «بنیچه» نیز توأم با روش مالیاتی بود. در عصر صدارت امیرکبیر، درباره مسائل مالیاتی اصلاحات کاملی انجام شد و اصول تازه‌ای بر شالوده سازمان مالیه کشور وضع گردید (یکتایی، ۱۳۵۲: ۱۴۸). پس از امیرکبیر، به‌رغم تلاش‌های مستوفی‌الممالک، مالیات و سربازگیری به روال گذشته بازگشت و مالیات هر منطقه برعهده حاکمان ولایات گذاشته شد. با این وضعیت، نحوه دریافت مالیات‌ها بسیار نامنظم بود و غالباً متنفذان در پرداخت مالیات به حاکمان مقاومت می‌کردند (مجلسی، ۱۳۵۰: ۶۸). در این دوره، مالیات‌گیری در ایالات و ولایات به یک ترتیب و روش نبود و همین مسئله موجب شد درباره منشأ و مبنای مالیات، داده‌ها و اطلاعات مشخصی ارائه نشود (جمال‌زاده، ۱۳۶۲: ۱۲۴).

در اواخر عصر ناصری، مقارن با به قدرت رسیدن امین‌السلطان، قانونی به تصویب رسید و ابهاماتی در زمینه مالیات و سربازگیری به وجود آورد. به موجب این قانون، در روستاها از ۱۸ نفر مرد مسلمان، ۱ نفر به خدمت سربازی اعزام می‌شد و چون غیرمسلمانان به خدمت سربازی نمی‌رفتند، در ازای هر سرباز، ۱۵۰ تومان می‌پرداختند. این قانون با توجه به مقررات بنیچه که از ۱۰ نفر، ۱ نفر به سربازی می‌رفتند، موجب اختلال و ابهاماتی در زمینه سربازگیری شد (قائم‌مقامی، ۱۳۴۶: ۷۶). در سال‌های مشروطیت (۱۳۲۵-۱۳۳۰ق) و پس از آن، مجلس شورای ملی به عنوان وارث این مسائل و موانع، غالباً درگیر مالیات‌گیری بود. در جریان مجلس سوم شورای ملی (۱۸ محرم ۱۳۳۳ تا ۷ محرم ۱۳۳۴)، مذاکرات مهمی در صحن مجلس انجام شد و لویحی به تصویب نمایندگان رسید.

در دوره میرزا ابراهیم خان امین‌السلطان، برابر ۲۹ ذی‌حجه ۱۲۹۸، موانع و کاستی‌هایی در زمینه استیفای مالیات و مسائل مربوط به آن وجود داشت. در گزارشی، یکی از مسائل درباره مقاومت امیرخان‌بیگ در پرداخت مالیات سربازگیری بود که در این باره اهالی روستای خوئین و خاندان امیرخان، با برپایی تحصن و اعتراض، سعی در ممانعت از اعزام او به دارالخلافه کردند (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). این نحوه مالیات‌گیری تا سال‌های بعد ادامه داشت؛ به‌طوری که تبعیض‌ها در زمان سربازگیری و فرار مردم از این قانون، ضررهای فراوانی بر دولت و جامعه وارد آورد. به گفته زنجانی، میزان خرابی روستاها و وضعیت اقتصادی مردمان ولایات، در میزان مالیات سربازگیری غالباً لحاظ نمی‌شد (مذاکرات مجلس سوم، ۴ ذی‌حجه ۱۳۳۳ق: جلسه ۷۵). در سندی مربوط به زنجان، متحصنین تلگراف‌خانه در سال ۱۲۹۸ق، نسبت به افزایش مالیات‌ها شکایت کردند (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳). دو سال بعد، علاوه بر افزایش مالیات، نسبت به برقراری تقدیمی برای ارسال به دارالخلافه، اعتراض‌هایی صورت گرفت (ساکما، ۰۰۷۸۳۷/۲۹۵). تشویش اهالی خمسه در دوره وزارت امین‌السلطان، نسبت به ممیزی و مستشارانی بود که در ولایت خمسه موجب دل‌نگرانی زمین‌داران و روستاییان می‌شدند. در نامه‌ای یکی از زمین‌داران نوشت: «مستشار خراسان برای ممیزی قزوین و خمسه می‌آید. وارد قزوین شده، با هشت کالسکه و درشکه و دوازده یدک. نمی‌دانم چه خواهد شد. مهرآباد را مخفی نمی‌شود کرد. خدایندو لو در زیر زمین دفن نمی‌شود نمود. اما دو عذر موجه داریم، بلکه سه عذر. یکی آنکه شاهسون نمی‌گذارد مهرآبادی مزارع آبی خود را زراعت نماید. دوم آب نداریم، غالب دیمی است. سالی که باران نشد، چیزی نداریم. سیم آنکه سرباز و سوار داریم، مخارج آنها به قدر یک مالیاتی است. باری خیالاتی است که می‌کنیم، تا خدا چه مقدر فرماید» (اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۳). در سال ۱۳۰۳ق، مردم شکایتشان را نسبت به ممیزان اعزامی دولت اعلام کردند. به نوشته زنجانی‌ها، «سعدالملک حاکم خمسه، می‌بایست عرایض را به گوش دولت می‌رساند تا مردم را از وحشت این ممیزی بی‌مأخذ و گزاف آسوده کند و اولیای دولت مطلع گردند که ولایت خمسه همه ساله آفات محصول از سم و سرما دارد که اغلب مزارع را فاسد می‌کند» (ساکما، ۰۰۷۸۳۸/۲۹۵). به‌رغم شکایت‌ها و اعتراض‌ها، مالیات‌ها با هدف مساعدت به مردم، از چندین سال پیش غالباً در ده قسط دریافت می‌شد (ساکما، ۰۰۷۹۱۰/۲۹۵). همین شکایت‌ها شاه را مجبور کرد تا به امین‌السلطان دستور دهد «... مالیات را مستقیم از حکمران درخواست کند و اگر بین رعیت و حکمران سخنی باشد، امین‌السلطان رسیدگی نماید و به هیچ‌وجه عمیدالملک بی‌اطلاع امین‌السلطان متعرض رعیت نگردد» (همان). در این دستور، تعرض به رعیت ممنوع شد، اما با توجه به درخواست مالیات از حکمران و در ادامه دریافت آن از رعیت، نتیجه‌ای به دست نیامد. همین ناکامی در رسیدگی به مالیات‌ها، موجب شد برخی از مالکان منطقه طی نامه‌ای به امین‌السلطان، از ناخوشی احشام،

کمی محصول، گرانی و نحوه ممیزی شکایت کنند. زنجانی‌ها در عریضه‌ای نوشتند: «ابراهیم میرزا مدتی در حبس انبار دیوانی بود و اهالی از شرارتش ایمنی نداشتند، اما نائب بعضی از مالکان شده بود». درخواست مالکان این بود که «نائبانی به املاک مقرر و تعیین گردند و به راه معمولی و سابق خود، مردم مالیات املاک خودشان را در شهر به کارگزاران تحویل دهند تا از صدمه و تعدی نائبان آسوده شوند» (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳).

در دستورالعمل کل مالیات ایران در اودئیل ۱۳۰۶ق، کل مالیات ولایت خمرسه ۸۱۹۸۸۸ قران نقدی بود که ۱۰۵۴۰ خروار غله و نه هزار خروار کاه جمع‌آوری شد. این تعداد و مبلغ مالیات با توجه به جمعیت و وسعت ولایت خمرسه نسبت به نواحی هم‌جوار قزوین، گروس، همدان و گیلان، قابل توجه به نظر می‌رسید (اسناد شخصی حسن رستمی، ۱۴۰۳؛ عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۰). با توجه به این رقم‌ها و تعداد زیاد شکایت‌ها، توجه چندانی به این موضوع نشد. چون موضوع مالیات به‌طور مستقیم در اختیار شاه قرار داشت و صدراعظم نیز زیر نظر و دستور مستقیم شاه بود. اهمیت مالیات و حساسیت شاه طوری بود که امین‌السلطان در نامه‌ای به احتشام‌السلطنه حاکم زنجان نوشت: «مأخذ قیمت املاک خالصه که ملکیت فرمان صادر و مرحمت می‌شود و اقلاً معادل مبلغ مالیات آن املاک باید بشود و هر جا هزار تومان برد، تقدیمی آن است. منبعد قرار همین‌طور بدهید» (ساکما، ۱۳۴۷/۰۰۶۲۹۵). دریافت کامل مالیات و پیش‌کشی‌های لازم، موجب بقای حکمران در سال آتی بود و شاه در صورت رضایت از میزان مالیات و پیش‌کشی، با ادامه حکمرانی موافقت می‌کرد. در این بین، امین‌السلطان صدراعظم و حاکمانی نظیر احتشام‌السلطنه در زنجان، چاره‌ای جز اطاعت، اجرای فرامین و شکرگذاری نداشتند (ساکما، ۱۳۴۸/۰۰۶۲۹۵).

۶. غلات ولایت خمرسه و امین‌السلطان

در دوره ناصری به مانند سایر مناطق کشور، گندم و جو اصلی‌ترین ماده غذایی زنجانی‌ها را تشکیل می‌داد (جغرافیای تاریخی خمرسه، ۱۲۹۷ق: ۳-۴). بنا به گزارش جانسون، جو ۱۲ روز زودتر از گندم برداشت می‌شد و پس از برداشت، کشاورزان به امید بارش‌های پاییزه می‌ماندند. به نظر می‌رسد به‌جز قحطی‌های سراسری نظیر سال ۱۲۸۸ق، مردمان این منطقه چندان در سختی نبودند و به‌رغم تنگدستی، سال‌های فراوانی غلات زیاد بود (زنجانی، ۱۴۰۳: ۴۹-۵۰؛ Johnson, 1817: 178). زنجان در دوره قاجار از مراکز تولید و ارسال غلات بود و مشکلات مناطق هم‌جواری نظیر تبریز، با غله خمرسه رفع می‌شد (ساکما، ۱۳۹۶/۰۰۲۵۹۶). مراکز عمده کشت غلات، بلوکاتی نظیر قیدار یا روستاهای اطراف شهر زنجان مانند قراپوته بودند (ساکما، ۱۳۷۳۱/۰۰۲۹۶؛ اسناد موزه مهرانه زنجان، ۱۴۰۳). در سال‌های پیش از به قدرت رسیدن امین‌السلطان، کمبود وسایط حمل‌ونقل و مأموران لازم برای تحویل غلات، از

جمله چالش‌های کارگزاری نظیر ایلخانی در مقابل میرزا ابراهیم خان امین‌السلطان بود. سال‌های کمی بارش به عنوان یکی از موانع مهم جمع‌آوری غلات، در پیش روی کارگزاران قرار داشت. به گزارش یکی از مأموران در سال ۱۲۹۸ق، مقدار جو خیلی کم بود و مأموران درخواست ۱ هزار خروار را کردند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۱۰).

پس از فوت میرزا ابراهیم خان امین‌السلطان در سال ۱۳۰۰ق، مسئول جمع‌آوری محصولات طی تلگرافی به ناصرالدین‌شاه قاجار، نسبت به ارسال به‌موقع غلات زنجان به دارالخلافه اطمینان خاطر داد و یادآوری کرد که فوت امین‌السلطان در این مسئله خللی وارد نخواهد آورد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۳۰). در این سال‌ها قیمت گندم زنجان خرواری پنج تومان و جو چهار تومان و کاه نیز پانزده هزار بود (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷). پس از به قدرت رسیدن میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان، غلات خمسه غالباً به‌طور منظم ارسال می‌شد. آنچه جزو موانع صادرات غلات زنجان عصر امین‌السلطان می‌توان برشمرد، شرارت و غارت برخی از خوانین بود که در جریان اختلاف و درگیری، علاوه بر چپاول احشام، گندم‌های موجود آسیاب‌ها را به غارت می‌بردند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۷۵). در این دوره ثبات و امنیت نسبی در زنجان، قیمت گندم به خرواری ۲۴ هزار و جو ۱۶ هزار قران رسید (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۸۳۷)، اما امین‌السلطان در تهران با کمبود نان، موانع تأمین غلات، کمی بارش و آفت‌های محصولات مواجهه بود. براساس مکتوبی از زنجان، «عایدات غله ولایت خمسه قدری خوب نبود، بالأخص زراعت دیمی و بهاری که به‌دلیل بارش اندک تباه شد، اما زراعت‌های دیگر تا حدودی بد نبود» (روزنامه اختر، ۲۹ ربیع‌الاول ۱۳۱۱: شماره ۱۳، ص ۱۳). با توجه به سرپرستی و حمایت از رؤسای ایل شاهسون و خوانین خمسه، امین‌السلطان در سال‌های عسرت و کمبود بارش، آنها را تحت فشار قرار می‌داد و عذر و بهانه‌ای را برای حمل غله دیوان به تهران قبول نمی‌کرد؛ زیرا وجود غله موجب مهار طغیان و شورش و در نتیجه ضامن رضایت شاه بود (ساکما، ۲۹۶/۰۲۱۳۰۸). این فشارها از سوی صدراعظم، گاهی به غارت محصولات روستاییان و عرض تظلم رعایا به تهران منتهی می‌شد و امین‌السلطان در پاسخ، چارهای جز مذمت و عتاب خوانینی نظیر جهانشاه‌خان سرتیپ نداشت (ساکما، ۲۹۶/۰۲۱۳۱۰).

در سال‌های حکمرانی احتشام‌السلطنه، بخشی از غله مصرفی تهران بدون مانعی جدی در منطقه خمسه تأمین می‌شد؛ به گونه‌ای که حکمران برای رضایت خاطر شاه و صدراعظم، در گزارش‌ها میزان جمع‌آوری محصول و مقدار غله ارسالی را با جمله «خاطر مبارک آسوده باشد»، به تهران مخابره می‌کرد (ساکما، ۲۹۶/۰۲۱۳۲۹). در این دوره علاوه بر تهران، مسئله امنیت شهرهایی نظیر زنجان با فراوانی نان گره خورده بود و تلاش‌های عباس‌قلی‌خان از مأموران انتظام نان، به مرکز گزارش می‌شد (اسناد انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان، ۱۴۰۳).

۷. معادن کاوند و طارم

با توجه به وضعیت نامطلوب اقتصاد در اواخر دوره ناصری که با نابسامانی‌های گسترده در حوزه‌های سیاست و جامعه همراه بود (سیف، ۱۳۸۷: ۲۰)، دولت قاجار برای برونرفت از چالش‌ها و تلاش برای کسب درآمد و رفع ناترازی اقتصاد، به هر وسیله‌های متوسل می‌شد. قراردادهای اقتصادی با دولت‌های انگلستان و روسیه که با مخالفت مردم لغو شد، جریمه‌های سنگینی را بر جای گذاشت و دولت ضررهای مالی فراوانی را متحمل گردید. در این برهه، گزارش‌های رسیده درباره کشف معادن، درباریان را نسبت به بهره‌برداری از آن تشویق می‌کرد و پادشاه را با امید افزایش درآمدها، به اندیشه استخراج می‌انداخت. در این میان، اگر گزارشی مبنی بر سوء استفاده و سرقت می‌رسید، دستور بررسی و رسیدگی صادر می‌شد؛ چنان که در جریان سرقت از معدن فیروزه سبزوار، ناصرالدین شاه قاجار دستور رسیدگی و بازداشت سه نفر از مظنونان را صادر کرد (هدایت، ۱۳۸۹: ۷۶).

در زنجان کشف معدن طلای روستای کاوند، علاوه بر دربار و روزنامه‌های داخل، شهرت و اهمیتش به جراید خارج از کشور نیز کشیده شد. بنا بر گزارش‌ها، چوپانی به نام «یاری» با یافتن قطعه طلایی در نزدیکی معدن کاوند، به وسیله دم و کوره دستی، سنگ‌ها را به طلا تبدیل کرد. چون خبرچینان ماجرا را به ذوالفقارخان خمسه‌ای-مالک روستا-خبر دادند، حکمران نیز مطلع شد و دستور دستگیری یاری و توقیف و ابزار و آلات ریخته‌گری را صادر کرد. به تدریج شایعه کشف معدن طلا به خارج از زنجان رسید و موضوع طی گزارشی به دربار قاجاریه مخابره شد. بنا به دستور شاه قاجار، یاری را به تهران روانه کردند. ابتدا خرقة خزی از ملبوس‌خانه به رعیت بخت‌برگشته اعطا شد و به همراه میرزا ابراهیم‌خان امین‌السلطان و امین‌الحضرت، با کالسکه مخصوص روانه زنجان کردند. براساس گزارش‌های رسیده به شاه، سنگ معدن کاوند ۴۶ درصد طلای خالص داشت (روزنامه اختر، چهارشنبه ۲۸ صفر ۱۲۹۴: شماره ۶۲، صص ۶-۷؛ احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۶۶). با توجه به سخنان ضد و نقیض یاری، معدن عرصه کاوش گسترده معدنچیان قرار گرفت. موسیو دیچ مهندس معدن نیز در نزدیکی محل، خاک طلایی در مجرای رودخانه به دست آورد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۲۳۹۶/۴).

در سال‌های بعد، کاوش‌های ناموفق معدن کاوند دنبال شد. پس از به قدرت رسیدن میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان، کاوش‌های معدن کاوند به مانند دوران مأموریت پدر و برادرش ادامه یافت. براساس یک گزارش از مهرعلی به تهران، «معدنچی در ماه شعبان ۱۳۰۱ یک نقطه را که امتحان کرده بود، به طول و عرض چندین زرع حفر کرد که روی رگ معدن بود و در چندین نقطه، سوای این مکان مشغول حفاری بودند». در این سال‌ها مقدار درآمد ناچیز از فروش طلای معدن که برابر هزار تومان بود، با نظارت

امین‌السلطان و طی گزارشی، به شاه پیشکش شد. بنا به گزارش امین‌الحضرت به امین‌السلطان در ۱۳ رمضان ۱۳۰۱، از ۲۱ رجب تا ماه رمضان، در مجموع ۵۰ روز کار سنگ‌تراش، مقنی، خاکشو، ناوهکش، سنگ‌شکن و سایر ملزومات، ۷۵۴۶ تومان پرداخت کردند. این در حالی بود که برخی از سرتیپها، منشیان و سایر کارگزاران دولت، بدون اجرت مشغول به کار بودند. گزارش‌هایی از امین‌الحضرت به تهران مبنی بر پیشرفت حفاری‌ها و آزمایش‌های معدنی ارسال شد، اما به‌رغم تلاش برای تحقق آرزو و خواسته شاه و جلب نظر امین‌السلطان، هوای سرد و گرم منطقه، کمبود بودجه و بی‌میلی برخی کارگران در حفاری‌ها به دلیل آگاهی از نتیجه بودن تلاش‌ها، موانعی ایجاد کرد (ساکما، ۲۹۵/۰۰۷۹۳۰).

با وجود تلاش‌هایی که در اوایل به قدرت رسیدن امین‌السلطان صورت گرفت، نتیجه‌ای حاصل نشد. در سال دوم حکمرانی احتشام‌السلطنه، حکمران انتخابی امین‌السلطان (۱۳۰۷ق)، مأموریتی از سوی شاه برای پیگیری و مراقبت در کشف طلای معدن کاوند صادر شد. پیش از این، یاری با دریافت لقب و بخشیدن خلعت، تا زجر کشیدن در زیر شکنجه، از رسیدن به مقصود بازماند. به نوشته احتشام‌السلطنه، با وجود آگاهی نسبت به بی‌نتیجه بودن اکتشاف طلا، لوازم کار و متخصصانی نیز وجود نداشت. در این برهه به مانند یاری، سیدی از اهل محل را با نوید و تهدید وادار به ادامه کار کردند، اما نتیجه‌ای حاصل نشد. احتشام‌السلطنه نیز از بیم خفیه‌نویسان، به آزار و اذیت سید روستایی پرداخت. در این بین، امین‌السلطان به عنوان مجری اصلی و هدایت‌کننده طرح و ادامه‌دهنده راه پدر و برادر بزرگ، تنها در اندیشه تحقق رضایت شاه بود و مصلحت‌دربار را به هر اندیشه واقع‌بینانه ترجیح می‌داد. استبداد دستگاه دولتی قاجارها، فساد سیاسی و گزارش‌های نادرستی که به مرکز می‌رسید، وزیراعظم تازهکاری نظیر امین‌السلطان و حاکمان وقت را ناگزیر از دم فرو بستن و اطاعت محض از فرامین می‌کرد؛ تا مبادا گزارش‌های خلاف واقع، زمینه سقوط آنها را فراهم کند. به نوشته هدایت که برادرش نیز دعوت به فعالیت در اکتشاف معدن کاوند شده بود، «به مانند اجزای خلوت، درس دروغ و چاپلوسی که موضوع دیپلم دکتری اجزای خلوت بود، نخوانده، تا به شاه پیرامون معدن کاوند دروغ بگوید و گزارش غیرحقیقی بدهد» (احتشام‌السلطنه، ۱۳۹۲: ۶۶-۶۷؛ هدایت، ۱۳۸۹: ۳۱).

در اوایل حکمرانی احتشام‌السلطنه (۱۳۰۶ق)، گزارشی مبنی بر وجود معدن در منطقه طارم به امین‌السلطان ارسال شد. امین‌السلطان نامه را به ناصرالدین‌شاه قاجار تقدیم کرد و با نظر شاه، حاکم برای تحقیق، به همراه عده‌ای معدنچی روانه طارم شد. در ادامه تصمیم گرفته شد تا از چوپانان اطراف نیز تحقیقی جامعی شود و نمونه سنگی را به تهران بفرستند (ساکما، ۲۹۵/۰۰۶۱۳۸). براساس گزارش‌ها، سنگ معدن ارسالی بسیار اندک و قابل تجزیه نبود؛ به همین دلیل به دستور امین‌السلطان، به قدر دو بار شتر سنگ روانه تهران شد. با توجه به امکانات اندک، کار پیش نرفت و به دلیل برودت هوا، حمل‌ونقل

وسایل از راه منجیل دنبال شد. علاوه بر فعالیت مداوم میرزا حسین خان، به دو نفر معدن شناس نیز نیاز بود تا نتیجه کاوش‌ها نهایی شود (ساکما، ۱۳۹۰/۰۶/۲۹۵).

با وجود پیگیری‌های احتشام السلطنه، از معدن طارم نیز به مانند معدن طلای کاوند نتیجه مطلوبی حاصل نشد و سرانجام کاوش‌های معادن منطقه خمرسه، با وجود حرص و ولع ناصرالدین شاه، اطاعت محض امین السلطان و پیگیری و تلاش حاکمان وقت، به شکست انجامید.

نتیجه‌گیری

میرزا علی اصغر خان امین السلطان با سرپرستی ایل شاهسون، روابط با گروه‌های مهم و تصدی بالاترین مناصب سیاسی در اواخر دوره ناصری، نقش و جایگاه مهمی در تحولات ولایت خمرسه به دست آورد. او با توجه به تجربیات سال‌های پیش از وزارت و پس از برعهده گرفتن سرپرستی ایل شاهسون، به تدریج به عنوان طراح اصلی و مجری تحولات شناخته شد و در ادامه، با در اختیار گرفتن مناصب مهم وزارت داخله (۱۳۰۳ق)، وزارت اعظم (۱۳۰۵ق) و صدارت اعظم (۱۳۱۰ق)، بیش از پیش منطقه خمرسه را زیر سلطه و خواسته ناصرالدین شاه قاجار قرار داد.

امین السلطان با هدف رفع ناامنی، ایجاد ثبات اجتماعی و اقتصادی و افزایش درآمدهای مالیاتی که با اهداف و نظرات ناصرالدین شاه قاجار پیوند وثیقی داشت، حاکمان را انتخاب و به زنجار اعزام کرد. او حتی برای تحقق نیازها، امین‌الحضرت برادر بزرگ‌تر را از حکمرانی زنجار عزل و احتشام السلطنه را به جانشینی برگزید. جاذبه و دافعه در روابط با متنفذان و برخی از کارگزاران، از جمله سیاست‌های امین السلطان برای پیشبرد اهداف و خواسته‌ها و جلب رضایت شاه قاجار بود. سیاست‌های کوتاه‌مدت امین السلطان، به دریافت بیکم و کاست مالیات‌ها و ارسال غلات به تهران، با هدف ثبات و امنیت و جلوگیری از شورش مردم نارضایتی شاه دنبال شد، اما در درازمدت به عنوان طراح و مجری دربار، خسارت‌های جبران‌ناپذیری به مردم منطقه وارد آورد؛ به‌طوری که در کنار تأدیب و برخورد با برخی گروه‌ها و افراد مهم، با برکشیدن نخبگانی نظیر جهان‌شاه خان سرتیپ، فصلی جدید در تاریخ این منطقه گشود که در ادامه با توجه به سیاست‌های زمین‌داری قاجارها در فروش اراضی خالصه به کارگزاران، در سال‌های انحطاط تدریجی قدرت دولت مرکزی در عصر مشروطه و پس از آن، موجب سوءاستفاده‌ها و تعدی به مردمان فرودست شد. او اهداف و برنامه‌ای خاص برای مسائل اقتصادی در منطقه خمرسه نداشت و به نظر می‌رسد امنیت جامعه و رضایت شاه در پیگیری و رفع چالش‌های اقتصادی، سرلوحه تلاش‌ها و خواسته‌هایش بود. به منظور تحقق این خواسته‌ها، هر شایعه و تصمیم نادرست به مانند کاوش‌های معدنی در منطقه خمرسه، ولو با مشاهده گزارش‌ها و علم و آگاهی نسبت به نتایج نامشخص آن، دنبال می‌شد.

References

Documents

- Asnāde anjomane Tārikh va farhange Zanjān (1403), Asnāde doreye Ghajar. Zanjan: daftare anjomane Tārikh va farhange. [In Persian]
- Asnāde Khāndane Hoseini Zanjāni (1403), Asnāde doreye Ghājār. Zanjān: daftare Āyatollah Hoseini . [In Persian]
- Asnāde Khāndane Mousavi Zanjani (1403), Asnāde doreye Ghajar. Zanjan: Majmooye Asnāde Khāndane Mousavi. [In Persian]
- Asnāde mouzeze mehrane (1403), Asnāde Khāndane Mirzaei. Zanjan: Mouzeze mehrane. [In Persian]
- Asnāde shakhsei (1403), Amare Maleyate Iran dar sale 1306 AH. [In Persian]
- Sazman-e asnad o ketabkhane-ye mellei-e iran. 1328AH, 210/002612. 1298AH, 295/007270. 1298-1300AH, 297/007910. 1304-1296AH, 295/007837. 1297-1303AH, 295/007930. 1298AH, 250/007837. 1298_1300AH, 295/007910. 1305AH, 295/007875. 1307AH, 295/006114. Bitā, 296/021281. Bitā, 268/006141. Bitā, 295/006147. 1307AH, 295/006148. Bitā, 296/002596. 1297AH, 296/00473. Bitā, 296/021308. 1309AH, 296/021310. Bitā, 296/021329. 1307AH, 295/006149. [In Persian]

Books

- Abdamin, Majid (1397), Namehayei be Naseradein shah: Majmooyei az arayez motezammene avamer Šāh be aminolsoltan meyane salhaye 1300_1303AH. Tehran: Bonyade Moghofate Afshar. [In Persian]
- AminiNajafei, Abdolhosein (Bitā), Šāhidane Rahe fazeilat: Zendegeinameye 130 Šāhide alemparvare shey-e az gharne 4ta14 hejrei. Tarjomeye: fe , je. Tehran: rouzbeh. [In Persian]
- Aminoldoleh, Alikhan (1370), khaterate seyaseye Aminoldoleh, be koosheshe hafez farmanfarmaeian, zirenazare Iraj Afshar, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Bamdad, Mehdi (1363), Sharhe Hale Rejale Iran Dar gharne davazdah, seizdah va chahardah hejrei. Jelde dovvom. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Chercheil, Jorj, P (1369), Farhange Rejale Ghajar. Tarjomeye Gholamhosein MirzaSaleh. Tehran: zarrin. [In Persian]
- Ehteshamolsaltaneh, Mahmoud (1392), Khaterate Ehteshamolsaltaneh. Bekoosheshe Seyyedmohammadmehdi Mousavi. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Etemadolsaltaneh, mohammadhasan (1350), Rooznameye khaterate Etemadolsaltaneh. Moghaddame va fahares Iraj Afshar. Tehran: Amirkabir. [In Persian]

- Etemadolsaltaneh, Mohammadhasan (1368), Meratolboldan. Jelde chaharom. Tasheyh, havashey va fahares Abdolhosein navaeyi va mirhashem mohaddes. Tehran: Daneshgahe Tehran. [In Persian]
- Eysavei, charlz (1362), Tārīkhe egtesadeye Iran: Gajareye1215_1332AH. Tarjomeye yagoobe Ajand. Tehran: ghostare. [In Persian]
- Ezām ghodsei, Hasan (1342), Khāterāte Man ya Roshan shodane Tārīkhe Sadsāle, Tehran: chapkhaneh heydari. [In Persian]
- Faridolmolk, Ali (1354), khāterāte Farid “Mirzā Alikhān Faridolmolk Hamedāni Az 1291-1334”. Gerdavarandeh masoud Farid (Gharagozloo). Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Jahanšāhloo, ghasem (1399), TārīkheAfshareyeh, Tavayef, khavanein va mahale eyle afshare Khāmseh. Bekoosheshe Mohsen Mirzāei. Tehrān: shirāzeh. [In Persian]
- Jamālzadeh, Mohammadali (1362), Ganje shayegan. Tehran: Ketab. [In Persian]
- Jografeyaye Tārīkheye Khamseh “Noskheye Khattey” (1297), Tehran: vezarate maleyyeh. [In Persian]
- Johnson, John (1817), A Journey from India to England through Persia, Georgia Russian, Poland and Prussia, London.
- Hajvazirzanjāni, Aliasghar (1389), Daftare Tārīkh: Khaterate va Khandane. Jeldeh Chaharom. Bekoosheshe Iraj Afshar. Tehran: bonyade Moghoofate Afshar. [In Persian]
- Hedayat, mehdigholei (1389), Khaterat va khatarat: toosheyei az Tārīkhesheh padešāh va goosheyei az doreye zendegi Man, Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Kasakofski, velademir (2535), Khaterate Kasakofski. Tarjomeye Abbasgholee Jalee. Tehran: Kavian. [In Persian]
- Lambton, A.K.S (1362), Malek va zāre dar Iran. Tarjomeye Manouchehr Amiri. Tehran: elmi va farhangei. [In Persian]
- Majlese, Fazlollāh (1350), »khāterātey az maleyehe mamlekat dar doreye Qājār«, khāterāte Vahid, No.5, pp 63-65. [In Persian]
- Moayerolmāmālek, Doostali Khān (1361), Rejale Asre Nāseri; Majmooye motoon va Asnāde Tārīkhei, ketabe Dahom (Ghajareyeh), chape Avval, Tehran: Tārīkh Iran . [In Persian]
- Moezei, hesamoldoleh (1379), Khāterāte hesamoldoleh Moezzei. Bekoosheshe Iraj Afshar. Tehran: Sorayya. [In Persian]
- Mohammadhasan ebne Mollaghanbar (1308), Sharhe Zendegei olamaye khamse «Noskheye khattey». Zanjān: Asnāde khāndāne Hoseini. [In Persian]
- Mohsen Ardebili, Yousef (1396), Mohsen Nameh: Majmooye Maghālāt Iranshenasei yadnameh doctor Mohsen Jafari Mazhab (hakemane Zanjān dar doreye Ghajar). Tehran:

- Sazmane Asnad va ketabkhaneye mellei Iran. [In Persian]
- Mousavei Zanjāni (1352), TārīkheZanjān, olama va Danešmandan. Tehran: ketabforoušeye Mostafavei. [In Persian]
- Mousavei Mirzaei, Kazem (1326), »Tarjomeye Ahvāle Marhoom Mirzā aboutāleb Zanjāni«, Majalleye yadegār, Vol.3, No.8, pp. 35-44. [In Persian]
- Mozākerāte Majlese Šorāye eslamei (1393), Mozākerāte doreye Avval ta beystochahar. Tehran: ketabkhāneh mouzeh va markaze Asnāde Majlese Šoraye eslami. [In Persian]
- Naseradein Šāh ghajar (1371), Khaterate Naseradin Šāh ghajar dar safare sevvom be farangestan. Ketabe dovvom. Be koošeš Mohammadesmaeyle Rezvani_Fatemeh ghazeyanei. Tehran: Modeyreyate pajooheš va Entešarate Sazmane Asnāde mellei Iran. [In Persian]
- Qazvini, Mansour (1353), »Zadokhorde Jahanšāh khan ba ehtešamaldoleh«, Khaterate Vahid, No.30, pp.28-29. [In Persian]
- Rezaei, Omid (1398), Fehreste Majmooye ghabalehaye Asnāde mahakeme šar’e fars va Zanjān Dar ketabkhaneh Majlese Šoraye eslami. [In Persian]
- Rostami, Hasan (1402), Mašrooteyat Dar Zanjān. Tehran: Negahe moaser. [In Persian]
- Roostaye, Mohsen (1402), Mahmoud Khan Ehtešamolsaltane va bazkhaneye ketabcheye seyagheye’a Jam va kharje darolsaadeye Zanjāne ahde Naseri 1311AH. Tehran: mehrandiš. [In Persian]
- Salor, Ghahraman Mirza (1374), Roozname Khaterate einolsaltane Salor. Jelde yek va dovvom, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Seif, Ahmad (1387), Gharne gomšodeh: eghtesade Jame’a Iran Dar gharne nouzdahom. Tehran: ney. [In Persian]
- Seif, Ahmad (1399), Egtesāde Iran be ravāyate asnād dar gharne nouzdahom. Tehran: chešme. [In Persian]
- Šeikhholeslāmei, Javad (1367), Gatle Atabak va šanzdah maghaleye tahgheygheye deygār. Tehran: Keyhan. [In Persian]
- Tagheizadeh, seyyedhasan (1368), Zendegeye toofanei: khaterate seyyedhasan Tagheizadeh, Bekoošeš Iraj Afšar. Tehran: elmei. [In Persian]
- Zanjāni, Ebrahim (Bita), Asrare seyasei »Noskheye khattey«, Šomareye sabt: 208040, Tehran: ketabkhaneh mooze va markaze Asnāde Majlese Šoraye eslami. [In Persian]
- Zanjāni, Ebrahim (1393), Khaterate Šeykh Ebrahim Zanjāni. Bekoošeš Gholamhosein Mirzasaleh. Tehran: Kavir. [In Persian]
- Zanjāni, Ebrahim (1403), Azemayeš Zendegei. Bekoošeš Hasan Rostami. Tehran: Negahe moaser. [In Persian]

Articles

Ghaemmagameyi, Jahangheir (1346), History of recruitment in Iran. Barraseyhayeh Tārikhei. 2 (2). 65-92. [In Persian]

Rostami, Hasan (1403), The Decline and fall of the political and religious Authority of the Mirzayi Family in Zanjān Society , faslnamehe Ganjine-ye Asnad, 34(1), 78-114. Doi: 30484, 10 /Ganj.2024, 3140. [In Persian]

Rostami, Hasan, ghadimi gheydarei, Abbas (1403), The Qajar patrimonial State and the Conflicts of the Zanjān Landowning Nobility: Policies, Consequences and Results, Pajohešhayeh Iranšenasei, 15(1), 71-92. Doi: 10.222059/Jis.2023.352114.1170. [In Persian]

Rostami, Hasan, Bayat, Masoud (1402), Khamseh Bread Crisis (Zanjān) at the End of the Qajar period; Intervention and policies of Influential Elders and Groups, Pajohešhayeh oloome Tārikhei, 15(1), 71_92. Doi: 1022059/JHSS.2023.359193.473637. [In Persian]

Sagafeiezaz, Hosein (1338), Muzaffaruddin Šāh's first trip to Farangistan and the events that happened at that time, yagma, 12 (6), 277-285. [In Persian]

Yektaei, Majid (1352), Finance of the country in the Qajar period. Barraseyhayeh oloome Tārikhei. 49. 139_176. [In Persian]

Newspapers

Iran Soltani (1321), vol.56, No.13 [In Persian]

Akhtar (1294), vol.3, No. 62 [In Persian]

----- (1297), vol.6, No.36 [In Persian]

----- (1304), vol.13, No.3 [In Persian]

----- (1304), vol. 13, No.41 [In Persian]

----- (1311), Vol. 20, No. 13 [In Persian]